

משכן ה' בגלגל

מן המפורסמות הוא, שלמרות האיסור החמור הכרוך בעונש כרת להקריב מחוץ למקום אשר יבחר ה', הרי שכמעט בכל ימי הבית הראשון רבים בישראל לא נשמרו מאיסור זה. ספר מלכים חוזר ואומר "רַךְ הַפָּמוֹת לֹא סָרוּ עוֹד הָעַם מִזִּבְחִים וּמִקְטָרִים בְּפָמוֹת". במאמר זה אני מבקש להצביע על רצף של עבודת ה', אנטי-הלכתית אך מתמשכת, באתר הגלגל שליד יריחו.¹

1 כיום נוטים לזהותה עם תל חרבות בשם: תל אנת'לה, או אל אתלה, ליד תעלה הבאה ממעין אלישע (עין אל סולטן), במרחק 5 ק"מ דרום מזרח ליריחו העתיקה. ליד תעלה זו נמצאת בריכה המכונה בפי הערבים בשם: ברכת ג'לג'ליה, ובמרחק לצד דרום מזרח גם תל בשם תל ג'לג'ל (פנחס נאמן, אנציקלופדיה גיאוגרפית מקראית, תשכ"ו, הוצאת יבנה). פרופ' יואל אליצור מסביר כי "לפי ההקשר הגיאוגרפי ברור שהגלגל הוא מקום השוכן בין הירדן ובין יריחו. אבל הכתוב מגדיר אותו בהגדרת יותר דייקנית: "ויחנו בגלגל בקצה מזרח יריחו". לא כתוב 'ממזרח ליריחו', אלא 'בקצה מזרח יריחו'. כלומר, יריחו היא תחום טריטוריאלי גדול. כל האזור שהמים של מעיינות יריחו משקים אותו. בקצהו המזרחי של איזור זה נמצא הגלגל. הגלגל כנראה אינו שם של ישוב (בשום מקום אינו נזכר ברשימת הישובים) אלא של מרחב. כפי שמופיע בפרקנו הקים יהושע גל אבנים באיזור זה. עדות שזהו המקום נמסרה על ידי הנוסע מבורדו (333 לסה"נ) המספר על שתיים עשרה אבנים הנראות בקרבת יריחו. בן זמנו הוא האונומסטיקון של אוסביוס מקיסריה המספר שזיהו את הגלגל במקום חרב 2 מיל רומי ממזרח יריחו, ושאנשי האיזור רואים את המקום כמקום קדוש. הנתונים שמספקים המקורות הנוצריים מאפשרים לזהות בביטחון את המקום שהם מתארים. שני מילים רומיים הם קצת פחות משלושה קילומטרים. ואכן, במרחק של כ-2.8 ק"מ ממזרח ליריחו הביזנטית, בין הדרך הרומית העתיקה שהובילה אל הירדן לבין הכביש המודרני העובר במקביל לה כחצי ק"מ מדרום לה, נמצא אתר קדום שעליו בוודאי דיברו המקורות. שם המקום בפי הערבים 'ח'רבת א-נת'לה אבל מעניין שיש עדויות נאמנות מהמאות ה"ט וה-כ' על השתמרות השם גלגל באיזור זה." <https://www.hatanakh.com/en/node/30263> (וראה דעת מקרא ליהושע ד, יט; וכן "יריחו היהודית לדורותיה", זאב ארליך, עמ' 23). לטענת ד"ר חגי בן ארצי זיהוי זה נתקל בקשיים: התנ"ך מגדיר את מיקומה של הגלגל "בקצה מזרח יריחו", כלומר בקצה המזרחי של בקעת יריחו, ולדבריו הכוונה ממש ליד הירדן, ואילו ג'לג'ל נמצאת הרחק מן הירדן. לדעת בן ארצי מסתבר שמחנה בני ישראל היה סמוך לירדן, כיוון שהם היו זקוקים למים, שהרי המן ובארה של מרים פסקו עם מעבר הירדן (יהושע ה, יב). ובנוסף, יהושע מן הסתם הרחיק את המחנה ככל האפשר מיריחו ל'קצה מזרח יריחו' מחשש להתקפה מכיוון יריחו, ואילו ג'לג'ל נמצאת בחלק המערבי של בקעת יריחו סמוך לעיר, ואין בה מקור מים. לכן, לדבריו, את הגלגל יש לחפש בקצה המזרחי או אפילו הדרום-מזרחי של בקעת יריחו ליד הירדן וליד מקור מים גדול. לדבריו יש לזהות את הגלגל במעין עין חג'לה, לא רחוק משפך הירדן לים המלח. אזור המעיין מכוסה בחורשות עצי דקל, שניזונים לא רק מן המעיין, אלא גם ממי תהום גבוהים, שנמצאים

שני הזיהויים המקובלים לגלגל ממזרח ליריחו

ראשית קדושתו של המקום עם חניית ישראל באתר הראשון בארץ כנען, מיד אחרי מעברם את הירדן. במקום מציב יהושע את שנים-עשר האבנים שנלקחו מקרקעית

בשטח נרחב מאוד עד הירדן. בסביבת המעיין נמצא היום מנזר יווני-אורתודוכסי שנקרא דיר-חג'לה. המנזר בנוי על חורבותיה של כנסייה ביזנטית קדומה מן המאה החמישית לספירה, ששרידיה נמצאים בקריפטה של המנזר. מיקומו של המנזר מוסבר במסורת הנוצרית במאורעות שקשורים בחיי אותו-האיש, אבל ייתכן והמסורת הנוצרית קידשה את המקום בעקבות מסורת יהודית. ואכן, במפת מידבא מופיעה ממזרח ליריחו על הירדן כנסייה בעלת שנים-עשר חלונות, שמעליה כיתוב: "גלגל, מקום שנים עשר האבנים". מסתבר שהכנסייה המתוארת במפה היא הכנסייה שעל חורבותיה הוקם מנזר דיר חג'לה; כלומר, לפי המסורת הנוצרית-ביזנטית, שכנראה מבוססת על מסורת יהודית, ייתכן שדיר-חג'לה היא הגלגל. <https://www.jewishjericho.org.il/hebrew/places/BiblicalGilgal.html>

הירדן בעת החצייה, ואבנים אלו אמורים להיות זכר לדורות לניסי הכניסה לארץ ולמחויבות של ישראל לאלוהיהם, עושה ניסים אלו (יהושע ד, יט-כד):

והָעָם עָלוּ מִן הַיַּרְדֵּן בַּעֲשׂוֹר לַחֲדָשׁ הָרָאשׁוֹן, וַיַּחֲנוּ בְּגִלְגָּל בְּקֶצֶה מִזְרַח יְרִיחוֹ. וְאֵת שְׁתֵּים עָשָׂר הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר לָקְחוּ מִן הַיַּרְדֵּן, הָקִים יְהוֹשֻׁעַ בְּגִלְגָּל. וַיֹּאמֶר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: אֲשֶׁר יִשְׁאַלְנוּ בְּנֵיכֶם מָחָר אֵת אֲבוֹתָם לֵאמֹר מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה, וְהוֹדַעְתֶּם אֶת בְּנֵיכֶם לֵאמֹר: בִּפְשָׁה עָבַר יִשְׂרָאֵל אֶת הַיַּרְדֵּן הַזֶּה, אֲשֶׁר הוֹבִישׁ ה' אֱלֹהֵיכֶם אֶת מֵי הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵיכֶם עַד עֲבָרְכֶם, כַּאֲשֶׁר עָשָׂה ה' אֱלֹהֵיכֶם לַיִם סוּף אֲשֶׁר הוֹבִישׁ מִפְּנֵינוּ עַד עַבְרָנוּ. לְמַעַן דַּעַת כָּל עַמֵּי הָאָרֶץ אֶת יַד ה' כִּי חָזָקָה הִיא, לְמַעַן יֵרָאֶתֶם אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם כָּל הַיָּמִים.

לפי ההבלי, עמד המשכן בגלגל במשך 14 שנים בלבד עד שעבר לשילה² (זבחים פרק יד משנה ה; קיז, א), ובכל זאת מלאך ה' עלה דווקא מהגלגל אל הבוכים להוכיח את ישראל (שופטים ב, א). המקראות מוכיחים לכאורה כי למרות עזיבת המשכן לשילה נמשכה מסורת הקדושה בגלגל. יתכן גם כי ליד הגלגל עמדו הפסילים הנזכרים בדברי ימי אהוד בן גרא (שופטים ג, יט ו-כו), וייתכן שהמואבים הציבו דווקא שם את פסילי אלהיהם כסמל שלטונם על ישראל³.

בשני מאמרים מקיפים על מעמד הגלגל כמקום מקודש⁴ מדגיש הרב יצחק לוי משיבת הר עציון כי "בגלגל נערכת ברית המילה עם הכניסה לארץ (יהושע ה, ב-ט) ובכך בא לידי ביטוי הקשר היסודי בין ברית המילה לארץ ישראל, כהמשך להבטחת ה' לאברהם. בכניסתו לארץ כורת עם ישראל ברית עם ה', ולכן בגלגל 'גלותי את חרפת מצרים', ובכך הושלם הניתוק הסופי ממצרים". אך למרות העמדת המשכן בשילה, ועוד מאות שנים אחר כך, אנו עדים לעליית ישראל להקריב קורבנות בגלגל. כך במסגרת משיחת שאול למלך, מצוה אותו שמואל לרדת דווקא לגלגל ולהמתין שם שבעה ימים עד שיבוא להקריב את הקרבנות ויודיע לו מה לעשות (שם"א י, ח): 'וְהָיָה אֲנֹכִי יָרֵד אֵלֶיךָ לְהַעֲלוֹת עֹלוֹת, לְזַבֵּחַ זִבְחֵי שְׁלָמִים'. ולאחר השלמת המערכה נגד עמון אומר שמואל אל העם (שם יא, יד-טו): 'לָכוּ וְנִלְכָּה הַגִּלְגָּל וַיַּחֲדֹשׁ שָׁם הַמִּלּוּכָה'. ובטקס הכתרה זה נאמר: 'וַיִּלְכוּ כָל הָעָם הַגִּלְגָּל, וַיִּמְלְכוּ שָׁם אֶת שְׁאוּל לִפְנֵי ה' בְּגִלְגָּל, וַיִּזְבְּחוּ שָׁם זִבְחִים שְׁלָמִים לִפְנֵי ה', וַיִּשְׁמַח שָׁם שְׁאוּל וְכָל אָנְשֵׁי יִשְׂרָאֵל עַד

2 לפי צבי פלג במאמרו במגדים כג, שבט תשנ"ה, ע' 115-118, בגלגל מתחיל להתקיים הציווי על שלוש המצוות שבהן נצטוו בני ישראל עם כניסתם לארץ: להמליך להם מלך, להכירית זרעו של עמלק ולבנות את בית הבחירה.

3 קיימת גם אפשרות שיהודים חוטאים הם ששמו את הפסילים במקום שנחשב קדוש לעובדי ה'. ואכמ"ל.

4 <https://www.etzion.org.il/he/download/file/fid/10551>

מֵאֲד'. פעמיים מודגש המיקום "לפני ה'". ההגדרה של לפני ה' ע"פ מכות יט, א, היא "לפני הבית", וביומא מה, ב, זבחים סג, ב ומנחות יט, ב היא "מול פתח ההיכל"⁵.

ממכלול המקורות נוכל להעריך כי בימי שמואל, לאחר חורבן שילה, שב והוקם המשכן בגלגל. שמואל מעדיף לבוא אליו ולא ולנסות לשקם את משכן שילה ההרוס, אולי בגלל התדמית שנדבקה בו בגלל מעשי בני עליה. לגלגל נסוג שאול ממכמש לאחר שהפלישתים עלו עליה, בה הייתה ההתנגשות הראשונה בין המלך והנביא ערב צאתו של שאול למלחמה בפלישתים (שמ"א יג, ד, ז-טו), ושם שמע בשובו מהכות את עמלק את גזר דינו של הנביא (שם טו, כח): 'קָרַע ד' אֶת-מִמְלַכּוֹת יִשְׂרָאֵל מֵעֵלְיָה הַיּוֹם, וַיִּתְּנָה לְרַעְיָה הַטּוֹב מִמֶּנּוּ'. במהלך דו-השיח בין שאול לשמואל מודגש כי עם ישראל חמל על מיטב הצאן 'לְמַעַן זִבְחָהּ, לַד' אֱלֹהֵיהֶם... לְזִבְחָהּ לַד' אֱלֹהֵיהֶם בְּגִלְגָל, ועם חרסת שאול הוא מבקש משמואל 'וְעַתָּה שָׂא נָא אֶת-חֲטָאתִי וְשׁוּב עִמִּי וְאַשְׁתַּחֲוֶה לָהּ', ובסיום הוויכוח - 'וַיִּשְׁסֹף שְׁמוּאֵל אֶת-אַגָּג לִפְנֵי ה' בְּגִלְגָל, שׁוּב - לִפְנֵי ה'.

כבר הרב יצחק אייזיק הלוי הדגיש⁷ כי לאחר חורבן שילה ולפני העברת המשכן לנוב היה קיים שלב ביניים ובו עמדה במת ציבור בגלגל, ובהיתר, למרות שבכתוב אין התייחסות לתקופת ביניים בין חורבן המשכן בשילה להעברת המשכן לנוב, והגמרא בזבחים (ק"ח, ב) סותמת: "כשמת עלי הכהן חרבה שילה ובאו לנוב".

גם יותר מאוחר המשיך הגלגל להיות אתר פעיל לעבודת ה'. הוכחה ברורה כי המקדש בגלגל המשיך להתקיים גם בימי בית ראשון, אולי במקביל למקדשים במוצא ובקריית יערים, הם תוכחות הנביאים הושע (הושע ט, יד-טו)⁸:

עַל רֹאשֵׁי הָהָרִים יִזְבְּחוּ וְעַל הַגְּבָעוֹת יִקְטְרוּ תַּחַת אֵלֹון וְלִבְנָה וְאֵלָה כִּי טוֹב צִלָּה עַל כֵּן תִּזְנִינָה בְּנוֹתֵיכֶם וְכַלּוֹתֵיכֶם תִּנְאַפְנֶה... אִם זֹנֶה אֲתָה יִשְׂרָאֵל אֵל יֹאשֶׁם הַיְּהוּדָה, וְאֵל תִּבְאֵל הַגִּלְגָל וְאֵל תַּעֲלֹו בֵּית אֶזְנָן וְאֵל תִּשְׁבְּעוּ חֵי ה'... תֵּן לָהֶם ה' מָה תִּתֶּנּוּ, תֵּן לָהֶם רָחֶם מִשְׁפָּלִי וְשִׁדִּים צִמְקִים. כָּל רַעְתָּם בְּגִלְגָל כִּי שָׁם שִׁנְאַתִּים

5 אמנם הרלב"ג (שמ"א א, יד-טו) מדגיש כי "לפני ה'" הוא לפני המזבח דווקא.

6 משך חכמה, דברים יב, ח (מהדורת הרב קופרמן ירושלים תשנ"ז עמ' פט-צא), מבהיר כיצד ההקרה בגלגל - כמו גם בבית אל בתקופת הביניים שאחרי הושע - מותרת ע"פ ההלכה. ייתכן והזמן הממושך של עמידת המשכן בגלגל, כמו גם מסורת הקדושה במקום, והיתר העבודה בתקופת הביניים, גרמה להמשך העבודה במקום גם בזמן איסורו.

7 הרב יצחק אייזיק הלוי, דורות הראשונים, תקופת המקרא כרך שישי, ירושלים תרצ"ט, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 156-157.

8 הם חיו במאות התשיעית-השמינית לפני הספירה, לערך. מאות שנים אחריהם בתקופה הביזנטית יתכן שעדיין השתמר זכר מיקום המשכן בגלגל, ראה מפת מידבא, אריאל 116, יולי 1996, עמ' 62. כשם שהשתמר בסמוך זכר מקום מעבר ישראל בירדן, ראה ברכות נד, א.

על רַע מַעֲלִיָּהֶם מִבֵּיתִי אֶגְרָשָׁם, לֹא אוֹסֵף אֶהֱבָתָם כָּל שְׁרֵיהֶם סָרְרִים.

וכן (שם יב, יב):

אִם גִּלְעָד אָנוּ אֶךְ שָׂוֵא הִיוּ, בְּגִלְגָּל שְׂוָרִים זָבָחוּ, גַּם מִזְבְּחוֹתָם כְּגִלְגָּלִים עַל תַּלְמֵי שָׂדֵי.

והנביא עמוס מזהיר (ד, ד-ה):

בֵּאוּ בֵּית אֵל וּפְשְׁעוּ הַגִּלְגָּל, הִרְבּוּ לַפֶּשַׁע, וְהִבִּיאוּ לַבִּקָּר זִבְחֵיכֶם לְשַׁלֵּשֶׁת יָמִים
מֵעֲשָׂרֹתֵיכֶם. וְקִטְר מִחֶמֶץ תִּזְדֶּה וְקִרְאוּ נִדְבוֹת הַשְּׂמִיעוּ, כִּי כֵן אֶהֱבָתָם בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל נָאִם ה' אֱלֹקִים... כִּי כֹה אָמַר ה' לְבֵית יִשְׂרָאֵל, דָּרְשׁוּנֵי וְחִיו. וְאַל תִּדְרָשׁוּ
בֵּית אֵל, וְהַגִּלְגָּל לֹא תִבְאוּ, וּבֶאֱרָ שְׂבַע לֹא תַעֲבְרוּ, כִּי הַגִּלְגָּל גִּלְגָּל יִגְלֶה וּבֵית
אֵל יִהְיֶה לְאֵנוּ. דָּרְשׁוּ אֶת ה' וְחִיו, פֶּן יִצְלַח כָּאֵשׁ בֵּית יוֹסֵף וְאֶכְלֶה וְאֵין מִכְפָּה
לְבֵית אֵל.

הרב יצחק לוי מעריך נכונה⁹ כי המשכן המחודש בגלגל הוקם במקום גל האבנים של יהושע, וייתכן כי אף המזבח היה בנוי מאבנים אלו, וזו דוגמא נוספת לתופעה של שימור עבודת ה' בשלהי ימי הבית הראשון במקומות שנתקדשו בעבר, גם אם לא בהתאם להלכה.

במאמרי ב'המעין' (טבת תשפ"ב) רציתי לטעון כי המשניות במסכת זבחים (פרקים יג-יד) מזהירות בארוכה מפני עבודות מקודשות - שלא במקדש בירושלים. אמנם אפשר לומר שהמשנה מעלה אפשרויות תיאורטיות כדי לחדד את הגדרת האיסור¹⁰, אך באותה מידה ניתן להעריך כי המשנה הייתה צריכה להתמודד עם מציאות קיימת¹¹. כך אוסרת המשנה בזבחים את שחיתת הקורבנות שלא במקדש, את העלאתם על המזבח (זבחים יג, א), מגדירה אלו קורבנות כלולים באיסור זה (שם יג, ב-ג), אלו עובדים (שם ג) ועוד.

אם עיקרון זה נכון - הרי שמהמשנה בזבחים (יג, ג) עולה כי בבמות היו שוחטים ומעלים קדשי-קדשים וקדשים קלים, חטאות ואשמות, היו מעמידים לחם הפנים ומדליקים מנורה, וכן מקפידים היו בבמות למנוע מטמאים לעבוד בהם, מקפידים על מחשבות הכהן הזובח שפוסלות את הזבח (אם חשב לאכול או להקטיר אחרי

9 <https://www.etzion.org.il/he/download/file/fid/10551>

10 ראה מהר"ץ חיות, מבוא התלמוד, למברג, תרפ"ח. וכן הרב ראובן מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן.

11 כך למשל במשנה במגילה (פרק ד משנה ח) מתארת מציאות, אותה היא מגדירה בעייתית, ומחויבת להעמיד מולה מציאות תקנית: "האומר 'איני עובר לפני התיבה' (בגדים) צבועין" - אף בלבנים לא יעבור. 'בסנדל איני עובר' - אף יחף לא יעבור. העושה תפילתו עגולה, סכנה ואין בה (קיום ה)מצוה. נתנה על מצחו או על פס ידו, הרי זו דרך המינוח. ציפן זהב - הרי זו דרך החיצונים".

הזמן ההלכתי הקבוע הקרבן הופך פיגול), וכן מקפידים להימנע מהשאת הקרבן אחרי הזמן הראוי (פרק יד, משנה י). מהסוגיה בזבחים קי, א עולה שהיו מקטירים בקודש הקודשים של בית הבמות כמו בעבודת יום הכיפורים במקדש בירושלים¹², ומהתוכחות של הושע ועמוס נראה היטב כי בגלגל הביאו שלמים, מעשרות ולחמי חמץ בקורבנות תודה.

גם לאחר חורבנו או גניזתו של המקום, המשיכו שרידי האתר להיות מאובחנים אצל בני הדור:

- א. אבא חלפתא (בן הדור השני לתנאים) ורבי אליעזר בן מתאי וחנניא בן חכנאי (בני הדור השלישי) עמדו על אותן אבנים "ושיערום כל אחת ואחת שקולה כארבעים סאה" (סוטה לד, א).
- ב. כמה דורות אחריהם מתאר אוסביוס, אב הכנסיה בקיסריה במאה השלישית, בספרו אונמסטיקון, כי המקום חרב והגויים מעריצים אותו כמקדש.
- ג. הנוסע מבורדו, בשנת 333 לספירה מזכיר אף הוא את שתי עשרה האבנים.
- ד. הירונימוס, אף הוא במאה הרביעית, מוסיף "שם 12 האבנים גם היום".

לסיכום

פעילות עבודת ה' הכוללת הקרבת קורבנות, עולות ושלמים, התקיימה בגלגל בימי שמואל. זו הסיבה ל"חידוש המלוכה" במקום זה, ולשיבת שאול לגלגל כדי להקריב קרבן תודה אחרי מלחמת עמלק. הקרבת הקורבנות שבה למקום זה אחרי חורבן שילה, וייתכן שהתקיימה אף במקביל לקיום המשכן בשילה. פעילות זו בגלגל המשיכה לאורך ימי הבית הראשון, לפחות עד ימי חזקיהו. פעילות זו כללה הקרבת קורבנות, וכן הבאת מעשרות לכוהנים ששירתו במשכן בגלגל. חפירה ארכיאולוגית בתל המזוהה כגלגל שליד יריחו עשויה לחשוף שרידים מעבודה זו, וללמד כיצד ומתי היא פסקה, ייתכן שעל ידי גניזת המקום בימי חזקיהו או יאשיהו¹³.

12 המחשה לכך בשטח היא מציאתם של שני מזבחות-קטורת בדביר שבמקדש הישראלי בערד, ראה רות עמירן, אורנית אילן, מ' סבן וזאב הרצוג, ערד, הוצאת הקיבוץ המאוחד והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, 1997. 'אהרונ'י, "ערד", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל, 1266-1272, 1992. ר' עמירן ואחרים, "העיר הכנענית הקדומה של ערד", קדמוניות, 49-50 (תש"ם), עמ' 2-19. ר' עמירן ואחרים, ערד הכנענית - עיר שער למדבר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1997.

13 כשית יהודה אליצור, למהות הרגמים במערב ירושלים, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות (תשכ"ט) ירושלים, תשל"א <https://www.daat.ac.il/daat/tanach/rishonim/melb23eli-1.htm>